

Праця Никифора Яковича Григоріва
«Історія України в народних думах і піснях», 1918 р.

РЛ 2645+

Григорев- Наш.
Історія України
1918

9756. Н. Новомосковська

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
В народних думках та піснях

Уложиб
Григорєв Наш.

К и ї в
Видавничє Товариство „К р и н и ц я“
1918.

Молодечко
ГРИГОР'ЄВ-НАШ.

Всиче

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В НАРОДНІХ ДУМАХ ТА ПІСНЯХ.

Зміст.

	Стор.
Про навчання дітей рідної історії	3—
Передмова	27—
Часи доісторичної та княжої доби.	29—39
Слов'яне 31. Князь і військо 32. Дружина 32. Похід і здобич 33. Життя князя і дружини у вільну від походу годину 34. Підбивання слов'янських племен і збір данини 34. Святослав 35. Торгівля 35. Воеводи-дружинники 36. Володимир. Повстання князівств білоруських і московських 37. Татари 37. Після татарського наскоку 38.	
Козаччина	41—74
Україна під Польшею 43. Запорозька Січ. Дмитро Вишневецький-Байда 44. Організація Січі 46. Завдання січовиків. Походи 46. Життя на Запорозжі під час спокою 49. Козацькі бенкети 49. Привабливість Січі 51. Великі походи 53. Бетьки виражають в похід дітей 55. Туга козаків за рідними й близькими 58. Смерть козака 59. Дума про Федора Безрідного 60. Козацькі бенкети після походу 60. Бусурманська неволя 61. Дума про трьох братів 63. Дума про Самійла Кішку 65. Жінки-українки в турецькій неволі 72. Мати зустрічається з дочкою в неволі 73. Похід Сагайдачного на Варну 73.	
Хмельниччина	75—104
Реєстрові козаки 77. Унія 77. Пісня про Бондарівну 78. Жиди-рандарі 81. Повстання 82. Дума про Хмельницького й Барабаша 83. Похід Хмельницького проти поляків 85. Бій при Жовтих Водах 85. Бій під Корсунем 87. Козацькі загони. Перебійніс 88. Жиди тікають з Білої Церкви до Полонного 89. Похід на Поділля, на Львів 91. Облога Збаража 93. Зборівський мир 93. Пісня про Нечая 94. Пісня про Морозенка 96. Богун бється з поляками 96. Берестецьке бойовище 97. Білоцерківська згода 98. Похід	

в Молдавію 99. Призначення до Московщини 101. Ду-
на про смерть Хмельницького 102. Гетьманування
Криу Хмельницького і Виговського 103.

105—122

Руїна

Петро Дорошенко 107. Облога Почаєва 107. Кошо-
вий і Сірко 108. Похід на Крим 108. Діти і Голода
109. Відносини Петра I до України 110. Семен Па-
лія III. Повстання гетьмана Мазепи III. Козаччина
після Петра Першого 112. Гайдамаки 113. О. Довбуш
114. Сара Чалий 115. Сотник Харько 118. Пісня про
смерть Д. Кушніра 118. Повстання Салізька й Гон-
ти 119. Скасування магдебургського права 121.

123—143

Скасування Січі та козацтва

У запорожців однімають останні козацькі вольности
125. Руїнування Січі. Арешт Калишевського 126.
Пісні про руїнування Січі 127. Запорожці тікають
до Туреччини 128. Запорожці за Дунаєм 130. *Доля
запорожських недобитків та їхня загибів.* Ко-
заки допомагають Московщині в війні з турками 132.
Чорноморське козацтво 134. Козаки оселяються на
Кубані 135. Задунайська Січ 136. У чорноморців одні-
мають останні вольности 136. Заведення кріпацтва
137. Кріпаки тікають на Січ Задунайську 138. *Від
Катерини II до Олександра II.* Азовське військо
139. Скасування унії 138. Кримська війна і козацтво
139. Занепад національної свідомості серед козацт-
ва 140.

Рекрутчина

143—148

Рекрутські набори 145. Тікають від рекрутського на-
бору 146. Поневіряння в солдатах 147.

Панщина та її скасування

149—162

Життя кріпаків 151. Повстання кріпаків 153. Карма-
люк 155. Проти кріпацтва 156. Т. Шевченко і кріпац-
тво 157. Скасування кріпацтва 157. Безземельні се-
ляне 162.

Чумаччина

163—174

Походження чумаччини 165. Чумаки в дорозі 165. Чу-
мацькі пригоди в дорозі 167. Смерть чумака в доро-
зі 169. Зіма захоплює чумака в дорозі 171. Чумаки
гуляють після щасливої подорожі 172. Україна-Чайка
Небога 174.

Про навчання дітей рідної історії.

I. Мета.

Ніхто певне не стане сперечатися проти того, що *навчання дітей рідної історії є перший ступінь національного освідомлювання*, бо хоч, скажемо, діти й знають рідну мову, навіть граматику її та й класичні зразки рідної літератури, то все-ж таки цього ще мало за для того, щоб поставити дитину на міцний, так би сказати, науковий ґрунт національної свідомості, національного самовпевнення, без якого людина завше вагається й не знає, куди їй пристати.

Щоб вважати себе членом певної нації, мало знати й любити свій народ. Життя дало нам тисячі таких типів, що й знають про „Неньку-Україну“, навіть люблять її, а все-ж таки це не перешкоджає їм вважати себе „общеросами“. Любов, не маючи під собою розумового ґрунту, досить часто переходить в межі сердечної етнографії, в платонічні маниловські побажання, якими вимощено пекло.

Людина лиш тоді стає певним, активним не мертвим членом нації, коли досконально знає, хто вона й що вона з роду, коли дійсно знає свій народ, знає його історичну долю, його колію в історичнім житті, його прирощену національну вдачу, здібности, хист; одним словом, певно знає й виразно відчуває на собі ті прикмети, що відзначають його, як певну окрему націю; коли знає, що в того народу є неодмінного, вічноцінного, характерного і що тимчасового, поверхового; коли розуміє, чому то цей народ має такі то та такі риси, національного обличчя, а не інші; коли безпосередньо не тільки відчуває всіма фібрами своєї душі, а і впевнено, що хвилини розуміє свою органічно-психологічну принадлежність іменно до такої то нації, а не до іншої.

Виразно й глибоко відчувати принадлежність до певної нації має спромогу лиш той, хто *з малку зрісся з нацією*, хто з малку звик дивитися на рідну націю, як на щось міцне, постійне, віковичне, законотвірне, що з давніх давен і при всяких умовах існувало, існує й

буде існувати; що існує на якихось непорушних залізних законах, і через те ніколи не руйнується, а навпаки—міцніє.

Для такої людини нація—ланцюг з найміцнішого заліза, а вона сама лиш нерозривне кільце його; для такої людини нація—непо-рушна скеля, кремінь, а вона сама лиш зерня його.

Та-ж людина, що змалку не звикла ясно відрізняти свою націю від інших, що не добачає віковичних законів національного гуртування людей, не відчуває їх на собі, не добачає, що її прив'язує до тієї чи іншої нації, не добачає характерних рис рідної нації—та людина помаленьку відривається од національного ґрунту. Вона й знає свою націю, часом навіть одверто й широко величає себе членом її, але не почуває тісного органічно-психологічного зв'язку з нею, а через те й не живе її життям, не горює її горем, не радіє її радощами; а коли все це й почуває часом, то не розуміє його, не знає, що треба відповідно тому і не звертає потрібної уваги, не помічає сучасних пекучих національних потреб та вимагань і не дбає про задоволення їх, а „разсудку вопреки, наперекор стихіям“ силкується позбутись якихось незрозумілих „сентиментальностей“.

Така людина часто вагається в своїх відносинах до рідної нації, не знаючи, коли і на яку ногу ступити; душа її прагне до рідного, а розум, не маючи певного знання про те рідне, шукає якісь інші, чужі, „світові“, „наукові“, „общепринятія“ стежки до задоволення душевної жадоби.

Така людина двоїться в своїх поглядах і відносинах до рідного. Скільки то ми, наприклад, знаємо людей, що виходять з наших рідних суто-українських сел, які знають і мову, і звичаї, навіть і літературу, а все таки чужі українській нації? Скільки то ми знаємо українських селянських дітей, що пройшли через московську гімназію або іншу школу й забули свою приналежність до української нації, згубили всякі зв'язки з нею? Скільки то ми знаємо тих „каючихся“, що тільки по вищих школах довідуються, хто вони, і закладають свої гуртки, громади і т. и., щоб повернутися до рідної нації.

І все це лиш через те, що в них змалку не розбуджено глибокої свідомости в своїм національним походженню, не дано знання про самих себе, а через те й не вироблено глибокого переконання в своїх поглядах на своє національне походження.

Все це ті люди, що змалку не зазнали рідної матері; це ті, що виростили національними сиротами, це ті „приймаки“, яким ніхто а-ні разу завчасу не сказав, що в них є рідна мати, яка жде їх не

діждеться і кличе—благає, звертаючися до їхнього синовнього серця, не блукати сиротами по чужих степах та ярах, наймитами по чужих господарях, бурлаками—по непевних шляхах, а вернуться в рідну оселю й зажити в ній хазяїнами; це ті, що виростають на правах „приймаків“ і забувають—хто вони й що вони і не догадуються, що їх лиш „усиновлено“.

Виростають вони без матернього слова, без матерньої ласки й забувають своє рідне. Пізніше й почувають, що згубили щось дороге, цінне, й шукають його, бажають повернутися до нього, але виховання, звички і т. и. встигають до того часу накласти вже на них свою руку і не пускають туди, куди душа прагне. Душа їх відчуває, що вони не в рідній хаті. Їм хочеться повернутися до рідного, та не знають вони, де воно й яке воно, не знають певної стежки до нього. Часто-густо через свою несвідомість та страх перед працею вони не щиро звертаються до рідного і своїм непевним поведінням, своїми вчинками руйнують те, до чого несвідомо прагне душа їхня.

Отже, щоб не було таких національних калік, *ми повинні дітей своїх змалку виховувати з ясним і певним національним поглядом*, ми морально обов'язані подбати, щоб діти наші не були безбатьченками і не блукали по чужих хатах, щоб на них не тикали пальцями, як на байстрят та перевертнів, щоб не глузували з їхньої безрідности, та щоб і вони самі не поприкали нас недбальством, недоглядом; щоб вони знали—хто їх батьки і чиї вони діти; щоб знали, що і в них є певна родина, що вони члени певної нації, яка так само віковична, як і інші; яка так само має свої власні вартості, як і інші; що має й такі цінності, яких інші не мають; що накладає на них таке саме виразне своє тавро, як інші накладають на своїх синів; щоб вони знали, що перескочити в іншу націю або в „безнацію“ неможливо; щоб знали, що хоч і вважатимуть себе за членів іншої нації або „безнації“, то все таки насправді будуть лиш покручами, перевертнями, а не чим іншим.

Ми повинні виплекати, розвинути в своїх дітях не тільки любов до рідної нації, а й ту розумову свідомість вартості своєї нації, що зветься національними гордощами.

Ми повинні так виховати своїх дітей, щоб вони не тільки не почували якоїсь ніяковости, залічуючи себе до української нації, (що на жаль тепер часто трапляється через брак виховання), а навпаки, щоб залічування до української нації було їхніми гордощами.

Осягнути всього цього можна тільки тоді, як завчасу звернути увагу на національне виховання дітей. А таке виховання, на нашу думку, неодмінно й тісно звязане з навчанням дітей рідної історії. Тим то навчання дітей історії набирає у нас особливої ваги і примушує виробити принципи і способи навчання, які найшвидче дали-б бажані наслідки. Тим більше, що способи навчання дітей рідної історії це непочатий переліг не тільки у нас, а навіть і в російській методіці, в російській школі.

Способи ж навчання мови, арифметики і інших наук можна легко на якийсь час позичити хоч би і в росіян. навчання історії стоїть так кепсько й там, що позичать мало що й є. Отже необхідно нам самим ці способи вигадати й обміркувати.

II. Загальні вимогання.

Щоб кинути в дитячу душу зерно національних гордощів і запалити в ній вогник національної свідомости, досить виразно, художно, з захопленням прочитать яке-небудь оповідання козацької старовини.

Всім певно відомо, який вплив робить на дитячу душу оповідання про Б. Хмельницького, Наливайка, Остряницю, Запорожську Січ і т. и. Та нема нічого й труднішого (розуміється, в наші часи й при наших умовах національного життя), як виплекати те зерно у буйну, здорову, міцну рослину; нема нічого труднішого, як підтримувать перший вогник та розжеврювання його в постійний, рівний і незгасимий вогонь національної свідомости.

Чи досить же то для цього зазначених і подібних їм оповіданнів? Чи надовго лишається слід від них і який власне слід? Чи лишають вони слід в розумі дитини? Чи дають вони матеріал для розуміння сучасного українського національного життя? Чи дають ґрунт для сучасної національної свідомости? Чи не правда ж те, що більшість таких оповіданнів розбурхує лиш мрії, а не показує шляху до здійснення їх? Через те діти звикають дивитися на українське життя, на українські традиції лиш як на минуле, що живе тільки в спогадах. Україна вважається їм лиш як гарна давня казка, про яку можна помріяти, але до життя ніяк прикласти не можна? Перед нами завдання не тільки захопити дитячу душу на час, розбурхать її мрії. Нам треба дати поживу розумові, дати такий матеріал, в якій розбурхана мрія втілювала б свої поривання й пересажувала б їх із казкового краю в дійсне життя. А того одними оповіданнями ніяк не вдіеш.

Художніми оповіданнями можна і потрібно користуватись, як підбадьорюючим матеріалом, але за для серйозного розвитку національної свідомости треба пошукати інших стежок.

Щоб дати дитині правдиве, систематичне й міцне національне виховання, треба навчати її рідної історії і навчати так, щоб вона з самого початку й до самого кінця йшла рівним твердим кроком і певним шляхом, не застрибуючи наперед і не засижуючись, де не треба. А щоб цей шлях був ясним і не тяжким, треба подавати дитині такий матеріал, суть якого вона не тільки відчувала б душею, а й легко розуміла, запримічала, та й звязувала одно з другим без сторонньої помочи і робила відповідні висновки що до сучасного життя.

Такого свідомого відношення дітей до історії можна досягнути лиш в тій разі, коли перші вже виклади звязувати з дійсним життям. Для цього мусимо починати *вчити історію не з книжки, а з життя*. Цим самим ми привчимо дитину цікавитися не реченнями, а змістом.

Коли ж діти вчать по книжці, то звикають лиш заучувати оповідання, переказувать їх, не добираючись до змісту, звикають в кращім разі звязувати готове з готовим, а не навчаються з фактів життя робити загальні історичні висновки, не навчаються сучасне зявище ставити на історичний ґрунт та порівнювати його з історичними подіями, через що й складається у них погляд на історію, як на якийсь архив непотрібного для сучасного життя матеріалу, і історія здається їм мертвою, непотрібною.

В цім легко пересвідчитись, звернувши увагу на вихованців сучасної російської школи. Ми часто бачимо людей з вищою освітою, навіть серйозних людей, які не мають певного історичного світогляду і через це дивляться на історію тільки, як на щось минуле й до сучасного життя не придатне. Історія для них має вартість лиш як приємні романтичні спогади про старовину.

Таке незацікавлення в історії й неуміння користуватись нею в сучаснім житті в великій мірі, залежить від того, як ці люди навчались історії, а особливо, як викладалась їм історія, бо перші часи звичайно задають тон і надалі: коли зпочатку дитину не зацікавити і не поставити справу на певний ґрунт, то після вже не легко на правити.

Хоч в російській школі навчання історії займає досить почесне місце, але мусимо сказати, що ведеться воно занадто кепсько. Дітей не вчать розуміти історію, як ґрунт народнього життя, як джерело, з якого сучасне життя черпає потрібні висновки для кермування свого

поступу, а примушують заучувати деякі епізоди, характеристики, імення, роки і т. п. Діти, скінчивши курс, не знають до чого свої історичні знання прикласти, навіть здалось би їм те все, що вони запам'ятали.

В російській школі майже на всім просторі Росії, існує спосіб викладати історію лиш оповіданнями. Вчитель розказує, а діти мусять вислухати, запримітити, а потім ще й „підзубрити“. От, і все.

В російській школі до цього часу не було навіть ні одного порядного підручника по історії, особливо для початкових шкіл. Ні змістом, ні мовою, ні способом викладу вони не відповідають своєму призначенню.

Отже, маючи на меті навчати своїх дітей історії як слід, маючи на меті поставити історію за ґрунт національного виховання, ми повинні уникати тих помилок, що робляться в російській школі, ми повинні завжди пам'ятати, 1) що *історію треба викладати так, щоб дитина з самого початку й до самого кінця курсу відчувала, що вчить вона не про когось, а про себе, про своїх батьків, дідів, прадідів, про свій рід, вчить те, що лишило слід на її сучаснім житті, так чи инакше завжди впливає на це життя і вимагає тих чи інших вчинків, того чи иншого поведіння*; 2) *не можна напихати голову дитини готовими оповіданнями, іменнями, роками і т. п., бо це забиває лиш її баки, а не викликає розумової діяльності*; 3) *увесь час наука історії та історичних законів повинна складатися з живих розмов, знайомих прикладів з рідного життя, порівнянь сучасного з минулим і т. п.* Підручником користуватися слід, як найобережніше, аби лиш пригадати, про що була розмова; 4) *не історію вияснити живим життям, а навпаки—сучасне життя пояснити історичними законами*; 5) перше, ніж почати курс історії, неодмінно потрібно, так би сказати, ввести дитину в курс історії, це б то добре з'ясувати на живих, зрозумілих прикладах, що таке історія і для чого вона потрібна.

III. Перший обсяг відомостей про історію.

Курс навчання дітей рідній історії неодмінно треба розкласти на кілька концентричних обсягів, принаймні хоч на два.

В таким разі перший обсяг забере підготовку до вивчення історії, знайомство з характернішими рисами історичного побуту й життя народу, з головнішими його особливостями, а при можливості і з видатнішими подіями.

Другий обсяг забере ширше знайомство з більшістю видатних подій і діячів рідної історії, починаючи з перних відомостей про осадя славян на Дніпрі й кінчаючи нашими часами.

Це головних *два обсяги*; решту ж можна завше додавати, що раз у раз поширюючи програм і поглиблюючи відомости та свідомість дітей.

Підготовляючи дітей до свідомого вивчення історії рідного народу, учитель повинен з першого ж разу спинитися на докладнім вивченню необхідних історичних термінів і утворенню правдивих, відповідних їм, понять, як, напр., держава, нація, історія і т. и. Треба чайти дітей до правильного розуміння і вживання цих термінів. Особливо це треба зробити, щоб запобігти всяким непорозумінням та помилкам, звязаним із спільністю початка історії російської держави з історією українського народу.

Головне завдання учителя при навчанні дітей історії однієї нації — добре навчити їх ясно й легко відрізняти історичне життя (склад, умови, характер, поступ, і т. и.) цієї нації від життя тих націй, з якими вона через ті чи інші причини мала близькі стосунки, а може навіть деякий час і спільно жила.

Отже найширше вивчення з самого початку *ріжниць між державою й нацією*, вивчення, що таке держава, а що нація, на нашу думку, має велику рацію. В такому разі, дитина при дальшому викладі сама матиме спромогу зрозуміти, що треба рахувати до історії рідного народу, а що до історії тієї держави, під якою він перебував.

Таке вивчення учитель легко міг би зробити, переказавши характерні ознаки держави й нації і розтлумачивши ці поняття, як слід. Але з досвіду відомо, що хоч би як гарно вчитель вивчав ті чи інші поняття, а коли діти самі їх не утворили, з відомого й зрозумілого їм матеріялу, то вони й не надовго, не міцно й не ясно засядуть у дитячій голові. Коли діти приймають лиш на віру чужі відомости, не збираючи й не систематизуючи та не розвиваючи власних, то тоді робота надається лиш пам'яті, а не розуму й свідомості. Наша ж мета розвинути, як найширше свідомість. Отже, уникаючи годування готовими фразами й формулами, маючи на меті привчити дитину до того, щоб, скінчивши науку, вона сама робила відповідні висновки з життя, учитель, щоб утворити поняття „держава“, поперед усього повинен утворити поняття про деякі спілки, які хоч трохи відомі дітям, які ближче стоять до них в житті.

Для того він випитує у дітей, з ким вони живуть вкупі, чи живе хто наодинці, чи взагалі в селі живе хто сам і т. и. Далі випитує, які гуртки або громади людей діти знають; заставляє переказати про ті громади, хто що знає, а коли діти сами цього не зуміють зробити, то допомагає їм, пригадаючи те, що вони знають, але не звернули уваги, і цим утворює поняття, що люди взагалі і живуть спілками, такими чи иншими.

З усіх зразків гуртового життя дітям найбільше відома сім'я. Вона є перший зразок людського гуртування. Тим то учитель після того, як діти перелічать, які вони знають гуртки, докладніше спиняється на вивченні *що таке сім'я*. Він розпитує, з ким діти живуть, яких родичів мають, чи всі родичі вкупі живуть, які й чому вкупі живуть, а які й чому нарізно; як вони працюють—чи на гурт, чи нарізно; хто порадкує в гурті; чи всі слухаються старшого; чи можна жити в одній хаті, не слухаючись гурту або старшого; чи все, що захоче, може старший зробити; чи нема й над ним старшого, хоч по-за сімєю і т. и. А нарешті запитує: „як же зветься той гурт людей, який складається з близьких родичів, що живуть в одній хаті або на однім подвірр'ю, спільно працюють і слухаються одного хазяїна?“

Розуміється, що з відповіддю діти не забаряться. Тоді вчитель ставить питання навпаки—що ж таке сім'я. І діти, добре зрозумівши характерні ознаки семі з попередньої розмови, самі вкладуть свою відповідь в формулу попереднього запити вчителя. Коли-ж діти не дадуть правдивої, або повної відповіді на перше або друге запитання, то вчитель мусить, натякаючи ще про де-що, запитати на ново, напр.: скільки в сім'ї хазяїв, чи кожен в сім'ї робить нарізно, чи чужі люди складають сім'ю і т. и. Цим учитель яскравіше визначить характерні ознаки сім'ї і діти зрозуміють, як треба відповідати на перше запитання.

Ні в яким разі учитель не повинен сам формулювати або завадто помагати дітям підбирати речення, щоб висловити свої поняття. Скрізь і заше треба домагаться, щоб діти самі вишукали й прибрали для тих нових понять, які утворюють, і відповідні слова та речення. Це привчає їх не звикати на чужу поміч, а покладатись лиш на власні сили, привчає виробляти мову, а разом з тим і мишлення.

Та й самий процес вишукування й підбирання найкращого вислову до нового поняття зацікавлює дітей, викликаючи конкуренцію „кто краще скаже“, а це лиш сприяє науці.

Само собою, що не треба вимагати того, щоб усі діти неодмінно спинялися на однім реченні формулі. Один школяр може викласти своє поняття такими словами; другий—а ні трохи не затемнюючи—те саме поняття викладе іншими, а третій—ще іншими і т. д., це лиш сприяє виробленню мови. Отже досить, коли кожне таке речення лиш правдиво малює поняття, хоч би цілком відрізнялось у словах. Учитель навіть повинен сам дбати й заохочувати дітей, одмічаючи й похваляючи всяке відмінне в словах, але правдиве по змісту, речення, щоб кожне з дітей висловлювалось по своїйому.

Одначе не треба думати, що коли вимагається, щоб кожна дитина сама придумувала формулу, то щоб її ж вона й зачувала назавше. Річ у тім, що слово консервує поняття. Коли ми запам'ятаємо добре формулу, то на довго лишаємо в голові й поняття. Консервування стає міцним лиш тоді, коли формулу частіше згадують, повторюють.

Чи має ж учитель можливість услідити за тим, щоб кожна дитина правильно повторювала іменно ту формулу, яку вона вперше сама склала, не гублячи деяких слів і не добавляючи тих, які вона почує від товаришів?

А коли вчитель не має можливості доглянути, щоб кожна дитина що раз у слово в слово повторювала свою власну формулу, то діти неодмінно позмішують власні вирази з виразами товаришів і що раз у них буде складатися нова формула, і вони не матимуть спроможности міцно й надовго її запам'ятати.

Отже, уникаючи цього, вчитель, після того, як більшість складе власні формулюнки, вибирає з них найкращу, найвдатнішу, або з кількох складає одну найяснішу і наказує одному школяреві записати її на шкільній дошці, а решті—переписати в свої зшитки. Оце вже речення—формулу, як найкращу, неодмінно треба заучити дітям слово-в-слово назавше.

Зшиткам, в яких діти записують підібрані гуртом речення—формули, ми надаємо велике значіння.

Підручників зпочатку зовсім не треба, бо вони лиш псуєть справу: привчають дітей не домірковуватися до всього власним розумом, а заглядать, „як то в книжці написано“. Навіть тоді, коли дітям даватиметься стільки матеріялу, що записати його вони не матимуть спроможти й мимо-волі прийдеться користуватися готовим підручником, не слід зловживати ним. Він потрібен лиш аби по ньому пригадувати

те, про що раніше вчилося. Всякий же новий виклад, нові відомости повинні заучуватися перш за все з розмови, з бесіди ¹⁾).

Однак, коли я кажу, що не слід зловживати підручником, то це ще не означає, що його зовсім не треба. Не зловживати підручником значить: 1) доглядати, щоб діти не заглядали до нього під час нового викладу, 2) не вимагати, щоб діти складали свої формули словами підручника, 3) доглядати, щоб діти не зачували по підручнику й того, чого не розуміють, 4) вимагати, щоб діти виучене по підручнику вміли переказати і своїми словами і 5) не триматися сліпо рямців програми і тексту підручника і т. и.

Однак, це все не виключає потреби підручника, розуміється, коли він підходящий. У всякій науці є такі речі, які повинно завчити слово-в-слово, особливо дітям. Напр., хоч би й формуловки, що таке сім'я, господарь і т. и. Маючи на увазі, що пам'ять у дітей м'яка, що мова у них не вироблена, що самостійне мислення не розвинене і т. д., неодмінно треба намагатися, щоб такі формули були вивчені слово-в-слово на пам'ять.

Деякі досить важні історичні закони так само треба конче вивчити на пам'ять. А це можна зробити лиш часто їх повторюючи в підручнику.

До речі, про потребу заучування формул, а подекуди й цілих уступів з історії на пам'ять слово-в-слово.

В останні часи громадянство, а подекуди й учительство з пере-страху перед безглуздим „зубрінням“ кинулось у другу неадаптивність: стало скасовувати всяке вчення на пам'ять.

Не буду над цим довго спинятися, бо докладні відомости по цьому питанню можна знайти в кожному підручнику педагогіки, а скажу лиш, коли дитина не заучує на пам'ять слово-в-слово формулу, то, не знаючи точної формули, не має й точного поняття; не завчивши формули слово-в-слово скоро забуває й поняття і не скористується з його ніколи; зо всієї науки „своїми словами“ багато вилітає з голови і лишається лиш якийсь туманний спогад про щось неясне, розпливчасте. Навпаки, завчивши формулу на пам'ять слово-в-слово, хоч нехотя, хоч малосвідомо, вона має можливість пригадати її легко і через кільканадцять літ, а пригадавши формулу, навіть механічно, має

¹⁾ Сама наша назва „підручник“ ясно вказує на те, що він мусить бути лиш під рукою, аби при потребі по ньому справлятися. Наша назва в данім разі більш відповідно характеризує роль книжки, ніж російська—„учебник“, яка наводить на думку, що по книзі треба вчитися.

спромогу пригадати й зміст її, а подумавши, зрозуміти й суть її, а це допомагає людині уявити в житті ті чи інші історичні стосунки і зявища.

Отже краще, коли більше розумно заучених формул-законів лишиться в голові дитини, бо тим більше маємо надії, що з неї вийде свідомо й тямуща людина.

Наука „зубрінням“ не розвиває, а наука „своїми словами“ не лише надовго точних відомостей. Через те мусимо обидва способи розумно злучити до купи. Тому, всякі відомости спершу розтлумачуються, як слід; потім вкладаються у власно-прибрані речення-формули і, нарешті, ці речення-формули заучуються міцно на память слово-в-слово, це-б то майже „зазубрюються“. Кожу „майже“, бо таке заучування вже не буде безглуздом „зазубрюванням“ слів і літер, а заучуванням точної думки в точній формулі.

Скінчивши з вясненням поняття про сімю, вчитель звертає увагу дітей на значіння в ній власти хазяїна (господаря), на відносини членів сімї до нього і його відносини до них, на вагу його наказів, значіння спільної праці і т. и., цим самим викликає й утворює в них поняття про необхідні умови сімйового життя, найвищу власть в сімї, сімйовий закон і т. и. і помагає формулювати ті поняття.

Все це робиться в живій розмові запитами про знайоме сімйове життя, натяканнями, порівнаннями.

Учитель випитує; діти спершу згромаджують в купу всі свої відомости, а потім під керунком учителя розкладають їх на окремі купки; вибірають з них самі характерні; прибірають їм вислів і після того, як учитель затвердить найкращу формулу вислову, записують її на шкільній дошці та в зшитках і заучують на память.

Ознайомити дітей з поняттям про *сімйовий закон*, найвищу власть сімї і т. и. потрібно зараз таки для того, щоб далі лехше було їм зрозуміти, що таке верховна власть, державний закон і т. и. Коли діти на сімї добре розберуть і вяснять стосунки господаря до членів сімї та навпаки, вагу сімйового закону і т. и., то тоді лехко ці поняття поширити до поняття про верховну власть, державний закон і т. и., звернувши лиш увагу на різницю в обсягу території їх панування.

Взагалі ми повинні триматися прнципа: близьке й знайоме повинно стати за ґрунт для чужого й невідомого. Тому то всіми відомостями про сімю ми повинні скористуватися так, щоб на них збу-

дувати всі дальші потрібні нам історичні поняття. Тому після сім'ї, діти таким же способом, як і попереду, під керунком учителя починають вияснити *що то за громада—село*, які характерні ознаки його то що. Вони констатують, 1) що одній сім'ї окремо в полі жити або в лісі погано, а тому люди живуть по кілька семей вкупі, хуторамп, селами і т. и., 2) констатують, що село має відому спільну територію, 3) що в селі є такі справи, такі роботи (перелічити), які треба справляти гуртом, 4) що село має свою найвищу владу—схід, 5) що постановою сходу є закон для всього села і т. и. і 6) констатують, чим користне життя в селі, в сільській громаді.

Після цього йде порівняння відомостей про сімю з відомостями про село, звертається увага на роль в сім'ї і в селі: 1) родинного зв'язку, 2) спільної мети, спільних інтересів, 3) спільної території, 4) спільної праці, 5) одної найвищої влади, 6) одних законів, яких усі повинні однаково слухатися, 7) користі від гуртового життя і т. и.

Далі вишукується різниця між сімєю й селом, як формами громадського життя, по тим же пунктам.

Коли діти добре візьмуть собі в тямки, що таке сім'я і що таке село і вмітимуть легко вияснити ті чи інші стотунки людини з сімєю та селом, зрозуміють роль цих способів гуртування в житті людини, тоді вже легко перейти й до в'яснення того, що таке „держава“. Але для того, щоб ще ясніше викласти дітям схему державного механізму, не завадить ознайомити їх хоч в загальних рисах з тим, *що таке волость, повіт і губернія*.

Далі подаються відомости про те, хто в нас тепер *верховний володарь*, як він править державою і складає для неї закони. Тут таки слід коротенько сказати, які є верховні володарі по інших краях.

Зазначений шлях в'яснення, що таке держава, ми вважаємо дуже користним, бо в таким разі діти весь час ідуть од легкого й відомого до труднішого й мало відомого поступово, працюючи над знайомим матеріялом; працюють з охотою; привчаються самостійно думати й спостерігати; привчаються самостійно втілювати свої думки у власноприбрані речення; підходячи до того самого предмету з різних боків, поглиблюють свої відомости про нього і запам'ятовують їх надовго; не звикають до апатичного „зубріння“. Оперуючи весь час над матеріялом з власного рідного життя, діти набираються до нього поваги, а бачучи його наукову вартість, привчаються не бігати на прикладами до „німця“, а шукати їх коло себе і т. и.

Далі перед учителем завдання в'яснити, що таке національність. Для цього він мусить іти тією самою стежкою, якою й раніше йшов. Він розпитує дітей, чи в кожній сім'ї всі однієї віри, чи однією мовою балакають, чи з однаковими звичаями живуть і т. и. Розуміється, що де нема руських, поляків, там можна починати з запитів про село—чи всі в селі однієї віри, одною мовою балакають, однаково вдягаються і т. и. Цим звертається увага на те, що хоч всі в однім селі живуть, а не одної віри, мови, звичаїв, не до одної сільської громади навіть належать. Для прикладу беруться ті нації, які є в селі. Учитель запитує, чим „наші люди“ відрізняються од євреїв, поляків, руських, циган; чим євреї відрізняються од поляків та руських і т. д. Нарешті підраховуються й записуються, чим взагалі євреї відрізняються від поляків, поляки від руських і т. д. і робиться висновок, що ті риси, якими вони відрізняються одно од другого, то риси, кожної окремої національності, а звідцільа вже висновується й формула, що таке національність.

Позаяк з одного боку, в'яснення тих ознак, які поділяють людей по національностях дуже трудне, а з другого боку—таке в'яснення при вивченні історії однієї нації неодмінно потрібне, то тут треба вжити всіх засобів, які так чи инакше цьому сприяють і які вчитель для цього вигідає. З досвіду нам відомо, що діти скоро навчаються відрізняти одну національність від другої по мові людини. Тяжко лиш там, де зрусіфікований або зпольщений елемент, але й такі перешкоди по розрішенню кількох відповідних запитань учителя скоро поборюються.

В'яснивши, що таке національність взагалі, учитель знов випитує, чим відрізняються „наші люди“ од євреїв, поляків, руських і, довівши, що „наші люди“ відрізняються од поляків, євреїв, руських тим самим, що поляки од євреїв, євреї од руських і поляки од руських, цим самим наводить дітей на думку, що й „наші люди“ складають окрему національність, бо відрізняються од інших національностей тими ж рисами, якими ті різняться проміж собою. Нарешті подається й національна назва „наших людей“.

Після цього діти вже про кожне зокрема знатимуть, що таке держава і що таке нація, але їм ще подекуди не ясно буде, як же стосується держава до національності і, навпаки, національність до держави. Тому далі вчитель і повинен в'яснити ці стосунки теж на попередніх прикладах. Своїми запитаннями він звертає увагу на те, що часом люди хоч і живуть в одній хаті, слухаються одного хазяїна.

навіть спільно працюють, а все ж таки не складають сім'ї (знайомі, сусіди, квартиранти, наймити); так само і в селі не всі мешканці одного села складають одну сільську громаду, одно село. Для з'ясування цього вчитель приводить кілька відомих дітям прикладів (часом по території двоє сел зливаються, часом село завдяки великій території поділяється на дві громади, а також і не всі мешканці села однієї нації, є й євреї, у яких своя громада і т. и.) і цим викликає у дітей розуміння, що инколи недохватка якоїсь однієї ознаки, або якась одна залишня не дозволяють нам уже вважати відому нам річ тим, чим мали вважати з першого погляду. От же й висновок: хоч в державі всі люди слухаються одних законів, а все ж не складають однієї національності, бо між тими людьми є такі різниці, які не допускають до цього.

Щоб виробити в дітях загальне поняття про історію, учитель наказує, наприклад, дітям розпитатися дома: коли вони родились, хто їх доглядав, на якому році почали говорити, чи не слабували коли часом, що робили весь час до поступлення в школу, як почали ходити до школи і т. и., а також пригадати і самим, що вони пам'ятають з свого життя, а потім все це розказати йому в школі. На другий раз наказує розпитатися про життя батька, матері, баби або діда; потім довідатися взагалі про життя сім'ї.

Для цього радить: 1) *розпитавшись* у батьків та *розглянувши* *помінальні* (*панахідні*) *граматки* дізнатися, чи й раніш з стількох душ складалась сім'я, як тепер, чи збільшилась, чи зменшилась;

2) *розпитавшись* і *оглянувши старі межі*, дізнатися, чи завше семя посідала однакову площу поля, городу і т. и.;

3) *переглянувши старі і нові речі* в дворі, коморі, на горищі і т. и., (вози, плуги, коси то що) довідатися, з чого сім'я раніш жила;

4) довідатися, чи завше жила сім'я в одній хаті і чи однаково було будівель в дворі, *розшукавши і оглянувши руїни, горбища, то що*;

5) як хто зуміє, довідатися: а) чи попереду сім'я жила заможніше, чи тепер і чому, б) хто раніш хазяйнував, в) чи попередній хазяїн порядкував, чи теперішній і т. и.

Ми певни, що діти з цікавістю дошукватимуться до всього потрібного і з великою охотою розповідатимуть учителям про те, чого дізнались. Тут учитель вперше подасть їм *термін історії*, скаже, що все, що вони про себе оповідають є їхня історія. Таким самим способом під керівництвом учителя діти повинні дізнатися і про історію села. Але тут ще діти випитують у родичів, чи нема й якої пісні

про рідне село *). Далі вчитель робить екскурсію з дітьми на де-які руїни хат, церкви, на могили, кладовища, вишукуючи там такі старовинні речі, які подавали-б ті чи інші відомості про давнину (вишукавши або викопавши при дітях таку річ, вчитель повинен запитувати, про що саме вона свідчить); веде дітей в поле аж до межі з полями сусіднього села, придивляючись, чи ця межа не мінялась; розпитує, чи в тім селі так само балакають, як і в ріднім, чи нема яких відмін в словах або в вимові, а між иншим запитує й про те, чи можна на ярмарку пізнати, хто з якого села (відмінні слова, вимова, вбрання і т. и.). Крім того, вчитель мусить роздобути які-небудь старі грамоти (в розправі, волості, в церкві або у приватних особ) про данне село і дати їх дітям прочитати або, як діти не втнуть, то прочитати їх самому для дітей.

Всіма наведеними засобами вчитель pomoже дітям утворити поодинокі поняття про історію: а) кожної окремої дитини, б) сімі дитини, і в) села, в якому дитина живе, а на підставі цих поодиноких понять систематичними запитами, доведено дітей до утворення розуміння і *поняття, що таке історія взагалі.*

Переказуючи свої відомості про себе, про сім'ю та про село, діти самі помітять, що в світі все міняється то на гірше, то на ліпше. Отже завдання вчителя в кожному таким випадку довести дитину до *зрозуміння, які причини міняють життя на ліпше, а які на гірше,* і що треба було б робити в тім чи иншій випадку, щоб переміна не пішла на гірше, а на ліпше. Так само розбіраються відомі дітям причини й їх наслідки в житті рідного села, а нарешті вчитель наводить дітей на зрозуміння, що держава, як спілка людей, має багато однакових з сімєю та селом умов життя, а тому й життя держави повинно мінятися через ті самі причини і з такими самими наслідками, як і в селі та сімі принаймні в тих межах, в яких держава має з селом та з сімєю однакові умови життя. А як державу складають кілька національностей, то і життя кожної національності йде таким самим шляхом, як державне, сільське та сімйове.

Зрозумівши з прикладів, яка користь з того, коли знаєш і не забуваєш власного життя (своїх помилок та добрих вчинків), життя сімі та села, діти сами дійдуть до розуміння, *для чого потрібно знати історію рідного народу.*

*) Пісні про окремі села трапляються досить часто, особливо дражливі, в яких одно село висміює сусіднє, при чім зазначаються й характерніші прикмети даного села, його мешканців то що.

Дізнавшись про історію окремих людей (себе, батька, матері), сім'ї та села з людських переказів, пісень, записів, з поміченої відмінності в словах та вимові, з огляду старовинних річей та руїн,— діти самі зроблять висновок, що й про історію рідного народу можна довідатися тим самим же шляхом, то-б-то: 1) з переказів, 2) народніх пісень та оповідань, 3) стародавніх одмінних слів, 4) старого писання, 5) розгляду старих меж, 6) розгляду руїн, 7) розгляду старих річей, 8) розкопок і т. и. Таким способом діти самі довідаються про джерела історії.

Вчитель лиш підвердить їх висновки.

Перед тим, як почать ознайомлювання дітей з рідною історією, вчитель мусить *ознайомити їх з картою*; попереду з планом кімнати, в якій діти вчать; потім всієї хати, двору і тієї вулиці села, на якій стоїть ця хата. Поруч з цим діти повинні самі скласти плани класної кімнати, хати, двору й вулиці. Далі діти знайомлюються з картою самого села, села з належними йому полями, лісами і т. п., з картою волости, повіту, губернії і держави, а нарешті з картою сучасного оселення рідної національності. Для вивчення ж рідної історії потрібно мати кілька карт, в залежності від тих змін, які були в території оселення рідної нації.

Що до самого ознайомлення дітей з характернішими рисами історії рідного народу, то памятаючи, що маємо діло з дітьми, на яких сухий переказ не зробить жадного вражіння, мусимо подбати про таку *форму і зміст викладу*, які глибоко захоплювали б і дитячу душу, і легко вкладалися б в дитяче розуміння, і надовго лишалися в їхній пам'яті. Що до цього, то ми, українці, поставлені в значно кращі умови, ніж інші народи, бо маємо те, чого інші народи або зовсім не мають, або мають дуже мало: ми маємо народню історію, складену самим народом з щиронаціональним характером. Це—*народні оповідання та народні пісні про старовину*.

Правда, народніх оповідань ще мало зібрано, але ж це не означає, що їх більше не можна зібрати, і ми певні, що збірання таких оповідань способом, який нижче наводимо, в великій мірі прислужаться дітям до свідомого вивчення рідної історії.

Що ж до пісень, то чи єсть *лекша й цікавіша форма*, ніж пісня для зрозуміння і вивчення на пам'ять слово в слово на довгий час тих чи інших відомостей з рідної історії?

Пісень складав народ „не мудрствуя лукаво“, а щиро, просто й безпосередньо виливаючи в ній те, що відчувала душа народня. В її

він так доступно змалював своє життя, що й мала дитина легко зрозуміє, про що оповідає пісня; своєю простою, широко-народною мовою, виразно зазначеною ідеєю, реально художніми картинами минулого— вона однаково зрозуміла як старому, так і малому. Музичний же розмір сам собою, надовго вибиває в пам'яті текст пісні, особливо, коли цьому ще й допомагає заучування мелодії.

З наведеного видно, що *найкращий підручник рідної історії— це народні оповідання та пісні.*

Відповідаючи формою та змістом душевним та розумовим силам дитини, оповідаючи про минулі часи і побут народу, вихваляють кращих синів народу, що з безмежної любови поклали життя за долю його, пісня не тільки *будитиме любов до рідного краю*, а й усвідомлюватиме її, *розбуджуватиме в новому поколінні свідому повагу до всього рідного, розвиватиме чуття національних гордостів*; разом з тим, подаючи кращі зразки народньої творчості, пісня *виховує в дітях загальний смак до прекрасного, розвиває естетичне почуття*, а подаючи зразки художніх музично-картинних зворотів мови та окремих слів, в великій мірі *поможє дітям виробити чисту не пошкодану мову.*

А це все не аби який плюс; тим більше, що в таким разі матимемо матеріал з прирощеного джерела творчості народньої душі.

З другого ж боку такий шлях буде й паралельним тому, яким діти дізнавалися про історію сім'ї та села, а це теж має свою рацію.

Що ж до самого плану, то, не маючи на меті викладати дітям систематичний курс, а лиш бажаючи поки що ознайомити їх з характернішими рисами історії рідного народу, думаємо, що краще *починати ознайомлення з тим, наслідки чого яскравіше помітно в сучаснім життю.* Знаходячи матеріал про старовину серед своїх родичів та односельців, діти тим більше зацікавляться і легше їм буде зв'язати минуле з сучасним. Для цього ми радимо починати не з перших часів оселення славян на Дніпрі, як звичайно робиться, але вибравши тільки те, що найяскравіше характеризує історію українського народу, починати з того, що відоміше й тепер серед народу.

Ми радимо спинитися власне на таких характеристиках нашої історії: 1) доісторичний та княжий час, 2) татарщина, 3) польщизна, 4) козаччина взагалі, 5) хмельницщина, 6) гайдамаччина, 7) панщина, 8) чумаччина і т. п.

Про кожен таку історичну добу або характерну рису треба *подавати лише головніші відомости*, але пильнувати, щоб вони були добре роздумачені і міцно засіли в дитячих головах.

Робиться це завше *по певному планові*...

Скажемо, треба вяснити і навчити дітей розуміти, що таке панщина. За кілька день наперед вчитель наказує дітям розпитаться на селі, хто і що там знає про панщину, а також списати у односельчан ті пісні, в яких вони співають про панщину. Я певен, що в призначений день діти принесуть стільки цікавого матеріалу (дідовських спогадів, переказів, народніх оповідань, пісень і т. и.), що вчителеві навряд чи й доведеться що-небудь од себе додавати. Його роль зведеться тільки до того, щоб керувати чергою переказів та ставити нарешті систематичні запитання з приводу переказаного. Характер цих запитань, приблизно, може бути такий: 1) хто за панщини старшинював над людьми в селі, призначав роботу, судив, карав і як карав, оддавав в москалі, дозволяв будуватися, дружитися і т. и.; 2) на кого люди робили? 3) чи багато робили? 4) чи мали власну землю, хату, волі, корови і т. и.; 5) що мали своє? 6) чи багаті були люди? 7) чим промишляли, з чого жили? 8) як обробляли землю? 9) що сіяли? 10) чи торгували й чим? 11) чи вчили дітей, де і як? 12) чи тяжко жилось? 13) чому тяжко? 14) чи не тікали люди? 15) яка доля втікачів і т. д.

Спершу діти відповідають словами, а потім під доглядом вчителя записують відповіді в своїх зшитках і заучують уже на память (для переказу) в тім порядку, в яким списано. Також з всіх пісень про панщину, які принесуть діти, вчитель вибірає кращу, її всі переписують і заучують слово в слово, хоч без мотиву. Без мотиву, розуміється, тоді, коли вчитель сам його не знає, або взагалі не вміє співати.

Дуже бажано, щоб вчителі на Україні вміли співати. Там, де народ вславився на весь світ своєю піснею, бажано, щоб і вчитель умів співати, знав і розумів народню пісню і дітей цьому навчав.

Цікаві спогади, перекази та народні оповідання вчитель записує собі в книжку (пригодяться на другий рік йому), надзвичайно ж цікаві наказує і дітям списати та вивчити.

Таким самим способом збираються дітьми на селі і системазуються в школі відомости про татарщину, козаччину, польщину, хмельницину, гайдамаччину, чумаччину і т. и. Коли відповідних пісень

дѣти не приносять, то вчитель повинен сам їх підібрати й дати дітям
записати та вивчити з ними.

Такими піснями ми вважаємо:

I. Про княжі часи.

(Збірка „Історическі пісні малорусского народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова“, т. I і II, Київ, 1873 р.)

- 1) Ой так під вербовою обіралась рада, хлопців громада.
- 2) Воротар, воротартику!
- 3) Ой рано, рано куроньки заміли!
- 4) Пан переберначенько.
- 5) Ой як бе та з бе на царів-город.

II. Про Хмельницьку, козаччину, польщину, татарщину та гуреччину.

(Збірка „Історическі пісні малорусского народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова“. Том першій).

- 1) З суботи на неділю заважали на війну—ст. 27.
  - 2) Князь Роман—ст. 38.
  - 3) За річкою вогні горять, там татари полон ділять—ст. 75.
  - 4) У святу неділю не сні орли заклекотали (дума)—ст. 88.
  - 5) В Цариграді на риночку та не Байда горілочку—ст. 145.
  - 6) Козак Голота—ст. 168.
  - 7) Дума про Самійла Кішку—ст. 208.
  - 8) Дума про Маруся Богуславку—ст. 230.
  - 9) Кляла цариця, вельможна пані, Чорне море проклинала—ст. 245.
  - 10) Ой три літа, три неділі минулося на Україні—ст. 270.
  - 11) Зажурилась Україна, що нічим прожити—ст. 274.
  - 12) Та я чув загадаю та заповідано усім козаченькам—ст. 314.
- Другий том:
- 1) Із день година, як стала тривога на Україні (про Хмельницького та Барабаша)—ст. 6.
  - 2) Чи не той то хміль, що коло тичини веться (про Жовті води)—ст. 18.
  - 3) Ой озветься пан Хмельницький (Корсунське бойовище)—ст. 36.
  - 4) Засвістали козаченьки в похід з полуночі—ст. 38.
  - 5) Не дивуйте добрі люди (про Перебийноса)—ст. 39.
  - 6) Повіяли вітри всі бузві—ст. 48.
  - 7) Ой що то за тижка там на виріжку (облога Збаража)—ст. 54.

має змогу легше й швидче пригадати всі ті місцевості, города й села, через які Хмельницький проходив.

Найкраще, коли мапа пристосована для вивчення тільки однієї якої-небудь події або епохи. В противному разі, коли на мапі багато всяких відзнак, увага дітей розпорозшується і тоді їм за дрібницями важко знайти головніше.

Написи, відзнаки й фарби на мапах повинні бути яскраві, помітні.

Перше ніж показувать друковану мапу учитель що разу мусить на шкільній дошці крейдою накреслити все, що треба зазначити на мапі.

Робиться це в міру розказування або читання. Розказується, наприклад, про проходи Хмельницького. Учитель спершу накреслює крейдою контур Чорного моря, Дніпра, Дністра, Балтійського моря й Висли—головні ріки території України й Польщі; далі відзначає Запоріжжя, Київ, Львів та Варшаву—головні пункти подій за часи Хмельниччини. Після того розповідає про походи і, як тільки згадає про яке місце, зараз відзначає його на „крейдяній“ мапі. Говорить, наприклад, про Кодак—одзначає на мапі, де саме був Кодак; говорить про Жовті Води—накреслює смужку цієї річки і т. и.

„Крейдяну“ мапу треба накреслювать для того, щоб як найбільше сконцентрувать увагу дітей на тім, що саме потрібне, бо як зразу виставить дітям друковану мапу, то очі їх розбіжаться й за дрібницями не помінять того, що треба, а забудуть пам'ять тім, що зовсім не потрібне.

Скінчивши розповідать урок, учитель спершу випитує дітей по крейдяній мапі і тільки після того чіпляє на дошку друковану та й закликає дітей порозшукувати на ній ті місця, про які оповідається в історії і які він означив на крейдяній мапі.

При повторюванні уроків треба заохочувати дітей малювать крейдою мапи і відзначать на них потрібні місця.

Словами не можна так яскраво й правдиво показать дітям старовинні речі, як малюнком. Ніякі оповідання не змалюють в їхній уяві так правдиво, скажемо, княжу одягу, як малюнок. Через те самі малюнки стають необхідною підмогою при навчанні історії. Вони часто роблять на дитячу душу, дуже вражіння, ніж слово; глибше вривають в дитячу пам'ять потрібний матеріал.

Малюнки, як і мапи, треба одбіратъ такі, на яких нема нічого зайвого. Тільки те, що треба для урока. Инакше—увага дітей розбі-

ється на інші речі, змальовані на тій самій малюночці, і по-за тими другорядними речами зблідніє образ як раз того, про що мова йде.

Малюнки треба вибирати великі, з яскравими фарбами і неодмінно художні (мистецькі). Бо який-небудь малюнок тільки збиває дитячу уяву з пантелику, дає їй неправдивий матеріал і т. п. Погані малюнки не тільки не користні, а навіть шкідливі, бо збивають дітей з правдивого розуміння минулого.

Поруч з великими малюнками, які навмисне виробляються для шкіл, можна добре користуватися художніми альбомами, а також поштовими картами, листівками.

З карток найлегше скласти найповніший альбом малюнків на історичні теми. Це дешевше обходиться, ніж інші альбоми, і приступніше для всякої школи.

Малюнки, якими намічено скористуватися для уроків, не треба чіпляти на стіну доти, доки їх не розглянено на уроках. Діти зневажливо ставляться до того, що завше висить на стіні. Не розглянувши зразу всього, як слід, вони часто не зрозумівши або й перекрутивши зміст малюнка, звикають неправдиво розуміти те, що там змальовано. Отже щоб цього не траплялось, щоб не доводилось пізніше виправляти те, неправдиве розуміння, яке складається у дітей через недогляд учителя, треба кожен малюнок показувати дітям в свій час; тоді саме, коли вони вже добре підготовлені до його зрозуміння. Малюнок треба показати і роздумати. Тоді тільки діти зрозуміють його, як слід. Малюнок, який показується дитині вперше, робить на неї дуже вражіння і глибше врізується в її пам'ять. Тільки після уроку малюнок чіпляється на стіну назавше або хоч на скільки день.

Кінчаючи короткий огляд способів навчання дітей історії, ми мусимо признати, що найголовніша причина успіху цієї науки лежить не в тих чи інших способах навчання, а в відносинах учителя до самого предмету науки. Коли учителем керує гаряча любов до народу, до його минулого, до нашої милої поетичної старовини; коли учитель на уроках стає не тільки перекажчиком минулого, а натхненним співцем слави його; коли він своїм оповіданням запалює в дитячих душах на все життя негасимий вогонь любови до рідного краю, до рідної старовини, до свого люду, — тоді він, не зважаючи на всі його методичні хиби, найкраще робить своє діло. Коли ж в душі його тільки ворухиться холодне бажання сумлінно виконати свій обов'язок, не погрі-

нить проти методики, то як би він не старався, яких би способів не підбірав, ми не певні, що він зуміє запалити хоч одно дитяче серце щирою любовю до свого краю, до свого люду.

А коли цього не буде, то нема із-за чого й дітей приневолювати, нема із-за чого марнувати їх кращі часи молодощів.

Завдання учителя історії не в тім, щоб напхати дитячі голови історичною січкою, а в тім, щоб запалити їх любовю до своєї нації. А любов викохується тільки любовю.

ПЕРЕДМОВА

Зважаючи на те, 1) що народ наш любить і шанує рідну пісню, 2) що часто йому доводиться купувати для вжитку такі пісенники, які видано лиш для того, щоб заробити копійку,—склав я оцеїй пісенник справжніх народніх пісень та дум, в яких оспівується історична доля нашого народу. Тут я звів до купи історичні пісні та думи, що до сього часу розкидані були по всяких пісенниках та наукових виданнях. На жаль, живучи в глухому місті, я не мав змоги використати весь цінний пісенний матеріал, який тільки де є надрукований.

Все ж таки я мав змогу перевірити тексти пісень по кількох варіантах (про Нечая, наприклад, та Бондарівну—звірено більше, ніж 100 варіантів) і звести їх до купи, взявши з кожного те, що найправдивіше та найкраще освітлює ту чи іншу історичну подію, той чи інший час. Подекуди для ясности та для легкости я повставляв свої слова або своїми замінив слова тексту в матеріалах. Це робив я лиш на основі тих наукових розвідок, які мав під рукою, та лиш там, де певен був, що така заміна не тільки не пошкодить, а навпаки, посприє правдивости пісні. Та й слів таких дуже мало, і всі вони в пісеннику підкреслені. Після кожної пісні помічено, з якого джерела вона або основа її взята.

Скорочені помітки треба розуміти так:

К. Ст. = „Кіевская Старина“.

А. і Д. = „Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. I і II.“

О. У.-Р. Н. П. = Огляд українсько-руської народної поезії, Ф. Колесси.

Чуб. = Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскай край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣль. Матеріалы и изслѣдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ пятый.

З. Н. Т. Л. = Записки наукового товариства імени Т. Шевченка, Львові.